

PORADENSKÁ PRÁCA S RODINOU A DEŤMI O SLUCHOVÝM POSTIHNUTÍM

Counselling in Work for and Family and their hearing children

Mgr. Klaudia Gušťaříková, Klaudia Gušťaříková, Master

Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave,
Katedra špeciálnej pedagogiky;
Faculty of Education, Comenius University Bratislava,
Department of Special Needs Edu

Kľúčové slová

Poradenská intervencia, nepočujúci rodičia, počujúci rodičia, komunikácia, posunkový jazyk.

Key words

Counselling intervention, deaf parents, hearing parents, communication, sign language.

*Rodina je miestom lásky a života; miestom, kde láska rodí život.
Ján Pavol II.*

Rodina sa chápe za najstaršie základné spoločenstvo. Rodina prechádza neustálymi zmenami. Tlak moderného a spoločenského života uvádza rodinu do čo raz ťažšej situácii. Nepriaznivý hospodársky vývoj, ktorý nepriaznivo vplýva na rodinu, na jej početnosť a situáciu rodičov, môžeme pozorovať aj zmeny hodnôt, znehodnotenie pojmu povinnosti a spoločenskej zodpovednosti a čoraz častejšie vyhľadávanie osobnej slobody a sebauspokojovania.

Rodina je, bola a dúfam aj ostane základnou bunkou spoločnosti a ako taká **predchádza štátu a spoločnosti**. Z toho vyplýva právo a povinnosť ochrany a podpory rodiny ako základnej jednotky spoločnosti zo strany štátu. **Rodina** stojí na nerozlučiteľnom manželstve medzi mužom a ženou, ktorí doň vstupujú, aby sa v ňom delili o život a lásku. Z tejto jednoty pochádzajú deti prirodzene počaté alebo adoptované. Právo a povinnosť rodičov počať ľudský život zahŕňa právo a povinnosť deti vychovávať. Ak im to však situácia a ich schopnosti dovoľujú.

Z takéhoto pohľadu na rodinu vyplýva, že povinnosťou štátu je ochraňovať manželstvo a rodinu v ich prospech a subsidiárnym spôsobom.

Štát si nesmie uzurpovať právo a povinnosť rodičov, ktorí sú prvými a hlavnými vychovávateľmi svojich detí, ale musí im pomôcť tým, že im ponúkne primeraný výchovný systém, ktorý bude rešpektovať rozhodnutia, hodnoty a autoritu rodičov takým spôsobom, aby si mohli skutočne vybrať také výchovné inštitúcie – verejné, súkromné, alebo domáce – ktoré podľa nich najlepšie zodpovedajú ich morálnym a náboženským princípom. Znamená to, že v prípade súkromných a verejných škôl majú rodičia právo a povinnosť kontrolovať a garantovať, že ich hodnoty sú rešpektované.

Podľa Tamášovej „Rodina ako hlavný výchovný činiteľ v každom veku, rozhodujúcou mierou ovplyvňuje základné formovanie osobnosti človeka.“ (Tamášová, 2006, s. 7) Súhlasíme s tvrdením, že: „Človek sa naučí zvyklosti, pravidlá a vonkajšie očakávania svojej kultúry z veľkej časti v prvom socializačnom zväzku, v rodine.“ (Bagdy, E. 1982, s. 13)

Rodina ako primárna socializačná skupina, je významným socializačným a výchovným činiteľom a je najčastejšie charakterizovaná týmito znakmi:

- rodina je spoločensky schválenou formou stáleho spolužitia,
- rodina sa skladá z osôb navzájom spojených zväzkami krvi, manželstvom alebo adopcie,
- členovia rodiny bývajú obyčajne pod jednou strechou, členovia rodiny spolupracujú medzi sebou v rámci spoločensky uznávanej delby úloh, pričom jednou z najdôležitejších je výchova a výživa detí (Tamášová, 2006, s. 11).

V súčasnej dobe je mnoho odlišných názorov na to, čo tvorí podstatu rodiny a existuje široká tolerancia rozličných foriem rodinného súžitia, ako je: nemanželské spolužitie, osamelé rodičovstvo, homosexuálne partnerstvo, rodina s jedným rodičom, život v komúnach, život bez manželského partnera a pod. Prudké štrukturálne zmeny v rodine boli spôsobené množstvom pozitívnych, či negatívnych faktorov (Tamášová, 2006).

Medzi ne zahŕňame:

- klesajúci vplyv cirkvi a „tradičných“ náboženstiev,
- vzrastajúci individualizmus,
- zmenu postojov, čo sa týka manželstva a jeho zväzku,
- následky rozvodu,
- liberalizmus v sexuálnych a morálnych hodnotách a postojoch,

- širokú dostupnosť spoľahlivej antikoncepcie a potratov,
- zmenu v postavení žien ekonomické trendy v ženskej a mužskej zamestnanosti,
- zvýšenú mobilitu a rozpad života v komunitách (Tamášová, 2006).

Tradičná rodina v Európskej únii všeobecne (podľa prieskumov) vyzerá nasledovne: otec ako živiť rodiny a matka, ktorá ostáva doma, aby sa starala o deti a domácnosť. V mnohých prípadoch však ženy pracujú takisto ako ich manželia, pritom nie sú rovnako finančne ohodnotené. Po návrate z práce ich čakajú domáce práce, ktoré sú nerovnomerne rozdelené medzi členmi domácnosti (Tamášová, 2006, s. 37).

Narodenie dieťaťa so sluchovým postihnutím predstavuje pre rodinu novú situáciu. Rodina je postavená pred novú pre nich neznámu situáciu. Pre rodinu sa dieťa so sluchovým postihnutím stáva fyzickou, ekonomickou aj sociálnou záťažou, no najmä psychickým stresom. Preto takáto rodina vyžaduje zo strany štátu oporu a podporu – systém služieb, ktorý bude otvorený a prístupný pre každú rodinu bez ohľadu na ich náboženskú orientáciu, či vlastné finančné zabezpečenie.

Hlavné inštitúcie, ktoré by sa mali primárne podieľať na zabezpečení komplexnej starostlivosti o rodinu so sluchovým postihnutím sú predovšetkým zdravotníctvo, školstvo a sociálna starostlivosť. Tieto inštitúcie sú teda spoluzodpovedné za úroveň poskytovania služieb.

V rodinách, kde vychovávajú dieťa so sluchovým postihnutím, žijú životy, ktoré sa v niektorých prípadoch líšia od života rodín s deťmi, ktoré počujú. Neznamená to však, že ich život je menej hodnotný. Ak sme schopní prijať a chápať hluchotu ako odlišnosť, nie ako chybu, tak potom zistíme, že práve takéto pochopenie nám pomôže nájsť potešenie a radosť z výchovy dieťaťa so sluchovým postihnutím. Je pravda, že niektoré radosti pri výchove detí sú rovnaké a niektoré sú „vlastné,“ len rodinám, kde vyrastá dieťa so sluchovým postihnutím. Veľmi dobre vieme, že najväčším problémom nie je samotná hluchota, strata sluchu, ale problém je v tom, že v dôsledku sluchovej straty dochádza k poruche komunikácie. ***Nerešpektovanie odlišností, ktoré hluchota spôsobuje, môže priniesť vážne problémy a citové sklamanie v rodine.*** To, čo rodičia potrebujú sú predovšetkým pravdivé informácie, aby sa mohli rozhodnúť, čo svojmu dieťaťu poskytnú.

Poradenstvo je to sústava služieb a programov, ktorú poskytujeme deťom ohrozeným v sociálnom, biologickom a psychickom vývoji, deťom so zdravot-

ným postihnutím a ich rodinám s cieľom eliminovať, prípadne zmierňovať dôsledky postihnutia a poskytnúť rodine, dieťaťu a spoločnosti predpoklady sociálnej integrácie. Poradenstvo ako služba by mala byť dostupná pre všetkých klientov **finančne, ekonomicky, regionálne, odborne**.

Poradenské služby sú poskytované spravidla niekoľkými rezortmi, inštitúciami, resp. organizáciami:

- zdravotníctvo;
- školstvo;
- inštitúcie sociálnych vecí a rodiny;
- tretí sektor (MVO, občianske združenia, dobrovoľnícky sektor).

Špecifiká poradenskej práce pre klientov so SP

- špeciálnopedagogický servis,
- psychologická pomoc a intervencia,
- zdravotnícka oblasť,
- sociálna pomoc.

Špeciálnopedagogický servis sa snaží riešiť také problémy a oblasti, ktoré najviac rodičov privádzajú k nám a na ktoré hľadáme spolu odpovede, prípadne vytvárame program. Otázky, ktoré trápia rodičov sú: Ako mám s dieťaťom komunikovať? Bude moje dieťa hovoriť? Ako mám postupovať? Kam bude chodiť do školy? Čo môže v živote dosiahnuť?

Špeciálnopedagogické poradenstvo pre klientov so sluchovým postihnutím teda zahŕňa nasledujúce oblasti:

- **raná intervencia,**
- **komunikácia,**
- **počujúcim rodičom sprístupniť programy v posunkovej reči,**
- **podporovať rozvoj hovorenej a posunkovej reči,**
- **vzdelávanie.**

Štruktúra programov nie je jednotná, podľa jednotlivých skupín rodičov realizujeme nasledujúce kurzy:

- tréningové programy pre rodičov zamerané na rozvíjanie komunikačných kompetencií,

- tréning sociálnych zručností,
- sluchový tréning.

Psychologická pomoc – k nej zaradujeme:

- Programy zamerané na komunikáciu a interakciu, správanie sa k dieťaťu – súrodencom dieťaťa.
- Pomoc zameraná na rodinu a jej najbližšie okolie. **Nemá rodinu zmeniť v terapeutickú jednotku orientovanú na výkon.**
- Vytvoriť priestor pre spoluprácu a oboznámenie sa s komunitou nepočujúcich.
- Programy na to ako sa naučiť učiť (stratégie učenia, pracovné návyky).
- Rozhovory.
- Vzájomná výmena skúseností rodičov.

Nám sa osvedčil rodičovský klub, vzájomná výmena skúseností rodičov detí so sluchovým postihnutím prostredníctvom tréningových kurzoch, sociálno-rehabilitačných pobytov. Organizujeme ich v spolupráci s mimovládnyimi organizáciami buď ako týždenné, vikendové (väčšinou cez prázdniny – jarné, letné). Sme myslím jediný, ktorí organizujeme aj kurzy na rozvíjanie komunikácií v rámci rodiny. Obsahom kurzu je okrem iného posunkový jazyk, detské posunky, zásady komunikácie s dieťaťom so sluchovým postihnutím. Kurz je zameraný aj na iné manuálne a pomocné komunikačné formy, ako prstová abeceda, ale hlavne pomocné artikulačné znaky. Tie sa väčšinou používajú na tvorenie hovorenej reči, tvorby hlasu apod.

V rámci tréningových kurzov chceme počujúcim rodičom poskytnúť „**pozitívnu skúsenosť s hluchotou**“, ktorá neznamena vždy bremeno a problém, ale odlišnosť, ktorá prináša pre dieťa a rodinu určité obmedzenia, ale ktorá môže byť pri vhodnej podpore obohatením pre rodinu o nové skúsenosti a inú kvalitu života. Preto je dôležité, aby sa tréningových pobytov zúčastňovali počujúci i nepočujúci rodičia, ktorí sa vzájomne stávajú obohatením pre seba samých. Som presvedčená, že nepočujúci rodičia majú, čo povedať počujúcim rodičom a naopak.

Hlavným poslaním vikendových pobytov, stretnutí rodín, tréningových kurzov, či rodičovských klubov považujem – **byť spolu**. Niektorí rodičia sa musia sami dlho prekonávať, aby sa takéhoto stretnutia-pobytu zúčastnili. Ak sa rodičia zúčastnia, už to vnímam ako pozitívne vo vzťahu k sluchovému

postihnutiu, ktoré narúša celkový chod života v rodine. Účasť rodičov na rodičovských stretnutiach znamená, že rodina aspoň sčasti **prekonala izoláciu**, v ktorej sa ocitla. Rodičia potrebujú čas na to, aby sa vyrovnali so situáciou. Baath (1985) hovorí, že dôležité sú kurzy aj pre zúčastnených odborníkov. Práve na nich získavajú neoceniteľné informácie a vedomosti o situácii rodičov a rodín, ktoré by ťažko zohnali. Aj ja som na týchto pobytoch získala cenné informácie a veľmi dobrých priateľov medzi rodičmi.

Je úžasné vidieť, ako sa počas víkendového pobytu rodín mení správanie nepočujúceho dieťaťa. Dieťa si uvedomí: „Tu mi rozumejú, tu môžem komunikovať.“ Deti vidia, že existujú aj iné osoby, ktoré majú načúvací aparát, ktorí majú sluchové postihnutie, ktoré používajú posunkový jazyk. ***Deti zbadajú, že ich rodičia sú ochotní niečo pre nich urobiť, že ho nenechávajú samé.***

Hlavným dôvodom prečo sa rodičia združujú na celom svete je to, že rodičia nie sú spokojní s informáciami, ktoré dostávajú od odborníkov, nie sú spokojní s ich postojmi, s charakterom a kvalitou podpory. Rodičia uvádzajú, že komunikácia medzi rodičom a odborníkom zlyháva, nepočúvajú a keď počúvajú tak bez empatie, úcty a pochopenia.

Vo Veľkej Británii roku 1993 boli uzákonené a jasne stanovené postupy pri zapájaní rodičov do spolupráce s odborníkmi (Kročanová, 1998).

Častou témou európskych stretnutí rodičov detí so sluchovým postihnutím aj v súčasnosti je včasná diagnostika a následný systém ranej starostlivosti zameraný na celú rodinu, poskytnúť ju podľa možnosti v domácom rodinnom prostredí. Situácia v tejto oblasti sa veľmi dramaticky líši štát od štátu (čo sa týka štátov EÚ).

Zdravotnícka oblasť

- Čo znamená strata sluchu?
- Aké kompenzačné pomôcky sú vhodné, dostupné)

Sociálna oblasť

- Na čo má ich dieťa právo – na akú kompenzáciu
- Postup ako sa zaobstarávajú kompenzačné pomôcky
- Informácie o kompenzačných pomôckach, servis načúvacích prístrojov – firmy, ktoré zabezpečujú technický servis

Veľmi dôležité je pri prvom kontakte s rodičom odhadnúť, aké sú jeho problémy, sklamanie a načrtnúť mu možnosti optimálneho riešenia jeho

situácie. Jednotlivé fázy môžu prebiehať rôzne a môžu rôzne dlho trvať a k niektorým vôbec nemusí dôjsť, niektoré sa môžu znova vrátiť. Závisí to od osobnostných dispozícií rodiny a jednak celkovej charakteristiky rodiny. ***Pomôcť rodičom pri prekonávaní ťažkostí sa s vyrovnávaním situácie v rodine je na začiatku spolupráce veľmi dôležité, dokonca dôležitejšie, ako samotná práca s deťmi.***

Nie je možné, aby iba jedna organizácia poskytla komplexnú službu, ktorú dieťa/rodina/osoba so sluchovým postihnutím/prípadne viacnásobným postihnutím potrebuje. Požiadavka interdisciplinárnej spolupráce ako nevyhnutného predpokladu efektívnej a úspešnej starostlivosti o dieťa s postihnutím je známa dosť dlho. Spravidla sa o tejto požiadavke viac hovorí, ale málokedy sa dôsledne realizuje.

Komplexná starostlivosť o rodinu s dieťaťom so sluchovým postihnutím je proces, v ktorom jednotlivé fázy na seba nadväzujú (niekedy sa prelínajú) od diagnostikovania až po ukončenie podpory.

Timová spolupráca a výmena poznatkov medzi odborníkmi a rodičmi znamená posun v komplexnej starostlivosti smerom **ku kvalitatívnemu ponímaniu poradenstva**. Rezignovanie spolupráce, teda len **kvantitatívne vyšetrovanie** – teda množstvo absolvovaných vyšetrení, znamená vystaviť rodinu/klienta stresu a k pasívnemu prijímaniu služieb. Rešpektovanie špecifických úloh všetkých zainteresovaných v procese poskytovania podpory. Spolupráca v rámci poradenstva vyžaduje plné nasadenie všetkých odborníkov (súkromných inštitúcií a aj štátnych inštitúcií), ktorí sa spolupodieľajú na starostlivosti o osoby so sluchovým postihnutím.

Prax ukázala, že úspech resp. neúspech v poradenskej komplexnej starostlivosti o klienta závisí na tom, akým spôsobom odborníci vzájomne spolupracujú.

Vzájomná spolupráca, výmena poznatkov umožňuje celému tímu pružne reagovať na potreby konkrétnych klientov a poskytovať tak komplexné služby, ktoré sú časovo ohraničené dobou, kedy sú potrebné.

Pokiaľ chceme ponúkať naozaj profesionálne poradenské služby mali by sme prejsť **ku kvalitatívnemu ponímaniu poradenstva**. Nemala by byť podstatná **kvantita (počet)** evidovaných klientov v jednotlivých zariadeniach. Podstatou poradenskej práce by mala byť **kvalita služieb a ich servis, (dostupné možnosti)** ktorá môže ovplyvniť aj kvalitu života klientov so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami a jeho rodiny. Kvantita môže niekedy ísť na úkor kvality.

Podľa oficiálnych štatistík ústavu informácií a prognóz školstva k 15. 9. 2008 poskytovalo špeciálnopedagogickú starostlivosť celkom 104 poradenských zariadení ČŠPP. Išlo o ČŠPP súkromné, štátne a aj cirkevné. Týchto 104 zariadení poskytlo svoje služby 54 534 klientom so ŠVVP. Na základe uvedenej štatistiky u nás pre pridelovanie finančných prostriedkov stále prevláda ako podstatné kritérium množstvo evidovaných klientov, čo môže viesť k pasívnemu poskytovaniu služieb.

Súčasný zmeny vo vzdelávaní sluchovo postihnutých u nás a v krajinách EÚ:

- vytvárajú sa a rozširujú sa podporné poradenské systémy pre deti, mládež, rodičov a klientov so sluchovým postihnutím, podporné systémy pre integráciu, inklúziu;
- v školách pre sluchovo postihnutých sa vytvárajú triedy pre nehovoriacich žiakov, pre deti s narušeným vývinom reči, pre deti s komunikačnými problémami;
- v školách pre sluchovo postihnutých sa vytvárajú triedy s kombinovane postihnutými deťmi;
- mladí sluchovo postihnutí dosahujú vyššie vzdelanie, sú vzdelanejší, ako boli nepočujúci predtým. Toto pravidlo platí všeobecne – aj počujúci dosahujú vyššie vzdelanie. Potreba vyššieho vzdelania je nevyhnutná.

Dochádza, resp. dôjde k transformácii jednotlivých škôl a školských zariadení pre sluchovo postihnutých:

- zlúčením viacerých škôl (zariadení) – materská škola, základná škola, odbornú učilište, stredná škola, špeciálnopedagogické centrum, podporné centrum;
- dochádza k znižovaniu počtu žiakov so sluchovým postihnutím v školách pre SP;
- dochádza k zvýšenému počtu detí s pridruženými postihnutiami (avšak nie je ich až taký počet, aby sa naplnila kapacita škôl);
- dochádza, resp. dôjde k transformácii jednotlivých škôl a školských zariadení pre sluchovo postihnutých: v krajinách EÚ už sú vytvorené (resource centres), u nás k tomu pravdepodobne dôjde k vytvoreniu špecializovaných odborných centier (centrá pre deti s kochleárnym implantátom, strediská ranej starostlivosti, mobilná služba do rodín – resp rodín do zariadení, diagnostické centrá, vzdelávacie centrá, celoživotné vzdeláva-

nie, centrá pre komunikáciu a PJ, podporné centrá pre študentov so SP na vysokých školách apod.).

Potreby osôb so sluchovým postihnutím sú rôzne aj v súvislosti s ich vekom, a konkrétnou situáciou (dieťa, mládež, dospelí SP, nepočujúci, nedoslýchaví, ohluchnutí, osoby s KI...).

V súvislosti s nasledujúcimi zmenami a transformáciou školských zariadení je potrebné hovoriť o podporných centrách a poradenskom servise (Tarciová, 2006):

- poradenstvo pre raný a predškolský vek,
- poradenstvo so zameraním na školský vek,
- poradenstvo pre osoby so stratou sluchu získanou v produktívnom a postproduktívnom veku (Groma, 2009) ,
- poradenstvo pre nepočujúce deti nepočujúcich rodičov,
- poradenstvo pre nepočujúcich rodičov a ich počujúce deti,
- poradenstvo pre počujúcich rodičov a ich nepočujúce deti,
- podpora pre hlavný prúd škôl, /bežné školy/,
- poradenstvo pre osoby s kochleárnym implantátom,
- podpora a pomoc pri vstupe na trh práce (tzv tranzitné programy, kariérne poradenstvo),
- podpora a pomoc pre študentov so sp na vysokých školách na území Slovenska,
- systém ďalšieho vzdelávania – rekvalifikácie (groma, gušťaříková, 2002).

Odborný personál, ktorý sa podieľa na poradenskej inetrvcii sú podľa nášho názoru:

- špeciálny pedagóg-surdopéd,
- špeciálny pedagóg logopéd,
- psychológ na ranný vek, školský vek, pre mládež a dospelých,
- kariérny poradca,
- sociálny pracovník,
- tlmočník posunkového jazyka,
- odborník na posunkový jazyk,
- pedagógovia so sluchovým postihnutím,
- koordinátor,
- manažér.

Špeciálnopedagogické poradenstvo u nás viazne pre tieto príčiny (Schmidtová, 2009):

- Nie je dostatočne zabezpečený poradenský systém pomoci v ranom období vývinu dieťaťa od 0–3 rokov.
- Absentuje stále mobilná služba a dostupnosť ku klientom.
- ČŠPP nemajú možnosť (personálne, technicky) zabezpečiť školskú integráciu.
- Viazne tímová spolupráca s odborníkmi Guštafiková, (2004).
- Neexistuje štandardný spôsob financovania.
- Odborní pracovníci sú niekedy zaťažení administratívnou prácou.
- Na počet klientov nedostatočný počet odborníkov.
- Práca sa zužuje na jednorazovú pomoc .
- nedostatočná intenzívna starostlivosť (návik komunikačných zručností, rečovú stimuláciu, sluchový tréning, rehabilitáciu.
- Nedostatočná a nesystematická je pomoc a poradenstvo pre rodičov. Pomoc rodičom pri prekonávaní ťažkostí s vyrovnávaním sa so situáciou v rodine, kde vyrastá dieťa so SP je na začiatku spolupráce veľmi dôležitá, dokonca dôležitejšia ako samotná práca s dieťaťom (Guštafiková, 2002).

Nielen vzdelávanie by sa malo stať dominantné v oblasti školstva, ale centrom pozornosti by mala byť rodina ako taká. A nielen školstvo, by sa malo spolupodieľať na starostlivosti o rodinu, ale ako sme vyššie hovorili, zodpovednosť za rodinu, aby sa stabilita rodiny až tak nenarúšala, aby rodinu neobmedzovala vo výchove detí, aby rodina skutočne bola tou, za čo ju považujeme nesie zodpovednosť každý sám. Na jednej strane spoločnosť hovorí o tradičnej rodine, na druhej strane spochybňuje hodnoty rodiny a samotný význam a potrebu rodiny.

Ja verím, že rodina je miestom, kde sa cítime dobre, kde sa navzájom ľúbime, kde spolu prežívame radostné, ale aj bolestné chvíľky. Ak človek má rodinu, tak ja osobne si myslím, že je to cenný poklad. Na rodinu by sme nemali zabudnúť, sme zodpovední za každú rodinu.

Literatúra

BAGDY, E: Rodinná socializácia a poruchy osobnosti. Trnava 1982.

GROMA, M.: *Psychologické aspekty postlingválnej poruchy sluchu*. Komunikácia s pacientmi s postihnutím sluchu Medzinárodná konferencia o problematike

- komunikácie s pacientmi s postihnutím sluchu. Fakulta zdravotníctva a sociálnej práce. Trnavská univerzita v Trnave. 2009. ISBN: 978-80-8082-315-3.
- TAMÁŠOVÁ, V.: *Teória a prax rodinnej edukácie*. 1. vyd. Bratislava: 2006. 210 s. ISBN 80-89229-01-8.
- TARCSIOVÁ, D. *Zmeny v paradigmách pedagogiky sluchovo postihnutých a ich odraz v poradenskom systéme*. Efeta otvor sa 2005: Poradenstvo v špeciálnej a liečebnej pedagogike, Martin: Osveta, 2006 S. 73–76 ISBN 80-8063-220-0.
- TARCSIOVÁ, D. – SCHMIDTOVÁ, M. – GUŠTAFÍKOVÁ, K.: *Transformácia špeciálnych škôl pre sluchovo postihnutých*. In: Kvalita a spolupráca v špeciálnej pedagogike v súčasnom konkurenčnom prostredí. Bratislava: Sapientia, 2007. S. 251–265. ISBN 978-80-89229-06-2.
- SORIANO, V. 2000. *Ranná intervence v Evrope. Trendy v 17 evropských zemích*. Praha: Evropská agentura pro rozvoj speciálního vzdělávání. Organizace služeb a pomoci dětem a rodinám 2000. 96 s. ISBN 87-90591-04-6.
- SCHMIDTOVÁ, M. 2009. Špecifická poradenstva v inkluzívnej pedagogike. In: *Východiská a perspektívy inkluzívnej pedagogiky*. Martin: Osveta. 2009. s. 75–81. ISBN 80-8083-303-5.